

ИСТОРИЯ

Трагедия и слава 1913

*Антоан Тонев
Радослав Тодоров*

Причини за войната

На 17 май (30 май по нов стил) 1913 година е подписан Лондонският мирен договор. С него е сложен край на победоносната Балканска война по време на която Османската империя е разгромена от армиите на Балканския съюз. Според мирния договор Високата порта трябва да отстъпи всички свои балкански територии на запад от линията Мидия – Енос (с изключение на Албания). Проблемът е, че Лондонският мирен договор не определя коя територия чие владение ще бъде. Така се порождават сериозни противоречия между България, която е изнесла цялата тежест на войната и има решаващ принос за разгрома на османската армия, и нейните съюзници Сърбия и Гърция, които имат желание да заграбят възможно най-голяма част от населената предимно с българи географска

област Македония.

Трябва да се знае, че между България и Сърбия е имало ясна договорка за разпределението на всички освободени територии, но Кралство Сърбия нарушава подписаните през 1912 година спогодби и решава да действа на принципа на фактическата окупация и да заграби всички територии, в които се намира сръбската армия към края на Балканската война. Договореностите с Гърция са отчетени още по време на Първата Балканската война като твърде опасни и проблематични, тъй като териториалният въпрос изобщо не е засегнат и гръцката армия се чувства в правото си да заграби колкото може повече от земите в Беломорска Македония.

В интерес на истината трябва да се каже, че Сърбия и Гърция започват да се подготвят за бъдещ удар срещу

MACEDONIANS FLEEING GREEK ATROCITIES.

България още по време на Първата Балканска война. През февруари 1913 година сърбите решават да преразгледат договора си с България и да присъединят всички земи, окупирани до тогава от сръбските войски. За да улеснят тези си амбиции те се договарят с гърците като им заявяват, че Солун при всички положения трябва да остане след войната в гръцки ръце.

Още в края на месец април сърби и гърци струпват войските си в спорните територии и започват да действат твърде застрашително спрямо българите, като на места се случват „инциденти“ при които сръбски или гръцки войници екзекутират цивилно българско население. Кланетата зачестяват с приближаване на подписването

на Лондонския мирен договор и показват, че сърби и гърци се опитват да извършат целенасочен геноцид срещу българското население, което смятат за заплаха с оглед осъществяването на агресивните им и несправедливи планове за заграбването на Македония. Около 2/15[□] май се появяват информации за тайна договореност между Сърбия и Гърция срещу България и българското правителство и висшето командване трябва да вземат решение дали да се предислоцират войските от Одринска Тракия на запад, за да се защитим от евентуална агресия на очевидно бившите съюзници. На 6/19 май официално е сключен съюз между Сърбия и Гърция, който е придружен и от военна конвенция. Този съюз очевидно е насочен против България

и целта му е да гарантира осъществяването на несправедливите искания на довчерашните ни съюзници.

Наред с проблемите между България и нейните съюзници, възниква и сериозен проблем между Царството и северната ни съседка – Румъния. Още преди началото на Първата Балканска война, Румъния иска при евентуална победа на Балканския съюз да получи от България компенсация в Добруджа, за да се запази балансът на силите. Румъния не се интересува от факта, че в Южна Добруджа няма румънско население и че това е една изконна българска територия. За северната ни съседка е от значение единствено възможността да сложи ръка върху една богата и плодородна територия. България предлага корекции на границата и дори отстъпва град Силистра, но

не е склонна да отстъпи на Румъния цяла Южна Добруджа и то в дните, в които победоносната българска армия громи османските войски. Румъния не е доволна от българските отстъпки и започва сериозно да се подготвя за военен решаване на въпроса при удобна ситуация, т.е. ако България се въвлече във война с бившите си съюзници.

Великите сили също изиграват своята роля при нагнетяване на напрежението в дните около и след подписването на Лондонския мирен договор, като оставят довчерашните съюзници на България безнаказано да нарушават подписаните договорености. Тук най-сериозна е отговорността на Русия, която според сключените преди началото на Балканската война договори е трябвало да играе ролята на арбитър при евентуални териториални

спорове между Царство България и Кралство Сърбия. Руският император така и не се намесва решително и не изпълнява ролята си на арбитър, като предлага освен Русия, Англия и Франция също да се намесят като арбитри и така цялото Съглашение да реши спорните въпроси, което ясно показва желание за ревизия на договорите между България и Сърбия. Скоро двучинната позиция на страните от Антантата води до ескалация на напрежението и в крайна сметка е една от причините за началото на Междусъюзническата война. От друга страна, Германия и Австро-Унгария са заинтересовани от конфликт на Балканите, който да разклати позициите на Антантата в региона и да даде възможност да се привлече някоя от балканските държави към Централните сили. По тази причина двете държави не се намесват пряко и

категорично в подкрепа на справедливите български искания да се приложат на практика постигнатите преди войната договорености.

Така се стига до ескалация на напрежението на Балканите и на 26 май руският император Николай II предупреждава българи и сърби, че който започне братоубийствената война, той ще е отговорен пред Русия и пред „славянството”. Междувременно, от 1 юни в България на власт идва ново правителство начело със Стоян Данев. То продължава политиката на неотстъпчивост към несправедливите сръбски и гръцки искания и се опитва всячески да накара балканските ни съюзници да спазят договореностите от 1912 година. В тези бурни дни Сърбия успява да спечели подкрепата на Черна гора, която е неудовлетворена

от постигнатото в Балканската война и решава при евентуален конфликт да усили позициите си, основно в Новопазарския санджак. По същото време става ясно, че Османската империя не е демобилизирала войската си, а напротив, започва ново съсредоточаване на бойни ефективни в близост до българската граница. Това предизвиква опасения в София, но Правителството се ограничава единствено до постъпки пред Великите сили, които трябвало да гарантират, че османците ще спазят Лондонския мирен договор и няма да предприемат въоръжени действия срещу Царството. Тази позиция е изключително наивна, особено след като е станало ясно, че Великите сили не желаят да разрешат балканските проблеми в полза на България. Скоро всички преговори се провалят, Русия окончателно отказва да изпълни спра-

ведливо ролята си на арбитър и българските политици и генерали решават, че след всички жертви и бляскави победи по време на Балканската война единственият начин да позволим на Сърбия, Гърция и Румъния да откъснат територии от плътта на майка България е с оръжие в ръка. Така дипломацията се проваля, за да отстъпи място на армията.

Състояние и разположение на армиите

Преди всичко трябва да отбележим, че Първата Балканска война свършва далеч по-бързо за Сърбия и за Гърция, отколкото за България. За сърбите тя свършва общо взето с Битолската битка (4-5/17-18 ноември 1912 г.), а за гърците – с обсадата и падането на Янина (6 март 1913 г.). От-

делно от това, мобилизационното напрежение не е толкова високо колкото в България и не изтощава до такава степен икономиките им. Не на последно място, в хода на войната сърби и гърци воюват срещу далеч по-скромни османски части в Македония, воюващи в условия на обкръжение, числено превъзходани, атакувани от чети на ВМОРО в тила и страдащи от масови дезертства. Така че изтощението на техните армии към началото на Втората Балканска война е незначително, а тепърва се извършват и нови рекрути в навечерието ѝ.

В същото време българският

войник изнася цялата тежест на войната на собствения си гръб на основния Тракийски фронт, където са съсредоточени по-голямата част от силите на Османската империя и където се провеждат най-кръвопролитните сражения през войната. Цялата нация е изправена на бойна нога в продължение на 9 месеца. Войската е силно обезкървена и уморена. Над 90% от войниците са обикновени селяни, които са оставили домовете, семействата и стопанствата си и вече искат да се върнат при тях. Не само сред войниците, но и сред офицерите се появяват настроения против Фердинандовото „Всичко или нищо”, така че ако трябва

да бъдат направени исканите отстъпки на Сърбия и Гърция, да им ги дадат и да се свършва вече. Въпреки всичко командирите отчитат, че бойният дух на българските войски е на нужната висота и няма проблеми в отделните бойни части.

Докато българите воюват на изток, сръбските и гръцките части имат достатъчно време да се настанят в така силно желаната географска област Македония и да изградят удобни и силни отбранителни позиции срещу евентуално бъдещо нападение от наша страна. В навечерието на войната **България** разполага с 5 армии. Всички те сравнително бързо са прехвърлени от Тракия на западните граници и разположени на доста дълъг фронт - над 500 км от Дунав до Егейско море.

Извършени са рекрути и в някои от новоосвободените територии в Македония, Родопите и Тракия, с което общият брой на цялата армия достига половин милион души. От тях около 360 000 бойци са разположени на първа бойна линия. Разположението на армиите е следното:

1-а армия (главнокомандващ - ген. Кутинчев) – разположена от Видин до Берковица; 3-а армия (ген. Димитриев) – около Цариброд и Трън; новосформираната 5-а армия (ген. Тошев) – около Кюстендил и Радомир; 4-а армия (ген. Ковачев) – между Струмица и Щип; и 2-а армия (ген. Иванов) – между Кавала и Дойран. Конната дивизия, останала сравнително безучастна в миналата война и този път е изолира-

на в най-северната част до Дунава да пази фланга на 1-ва армия, също така има и малка българска част изолирана в Солун. При това положение не остават никакви сериозни военни ефективи, които да бъдат разположени срещу Румъния и Османската империя. По този начин източната и северната ни граници са оставени съвсем оголени и без защита, с илюзорните надежди, че Русия и/или Австро-Унгария няма да позволят да бъдем нападнати по тези направления.

Гръцката армия (върховен главнокомандващ – крал Константин, заел престола след като през март 1913 година баща му е убит в Солун) е в състав: 9 пехотни дивизии и 1 кавалерийска, общо около 135 000 души. Цялата гръцка армия е съсредоточена срещу една – единствена българска, а именно 2-а армия, разположена на север от Солун, която се състои от 3 пехотни дивизии, общо около 36 000 души, 20 000 от които - новобранци.

Сръбската армия (ген. Радомир Путник) успява да вдигне 348 000 бойци за войната срещу българите, част от тези сили първоначално са разположени и около все още нелокализираната албанска граница. Ген. Путник разделя армията на 4 оперативни групи:

В Македония сръбските 1-а и 3-а армии формират най-мощната Южна група. 1-а армия (главнокомандващ – принц Александър) е позиционирана северо-западно от Скопие. 3-а армия (ген. Янкович) – около Велес. Сръбската

2-а армия (ген. Степанович) съставя Централната група, в нея са същите тези войници, които доскоро са воювали заедно с българите при Одрин, но сега се изправят срещу тях в района на Пирот. Северната група е съставена от Тимошката армия (ген. Арачич). Западната група е съставена от около 20 батальона и позиционирана около албанските планини.

Черна гора (главнокомандващ – крал Никола) се включва във войната срещу България с една пехотна дивизия в състав 12 802 души, които се бият заедно със сърбите. Една черногорска бригада се присъединява към сръбската 3-а армия, а другите две бригади – към 1-а армия. Черногорците реално нямат никакви спорове и конфронтации с България, но крал Никола решава да изпрати войски в подкрепа на сърбите в замяна на което впоследствие те да му отстъпят по-голяма част от Новопазарския санджак, който да се поделени между двете държави.

Когато настъпва лятото на 1913 г. сръбското разузнаване разбира, че българите вече концентрират основните си сили срещу тях. Ситуацията е такава, че сърбите вече държат спорните територии и могат да бъдат сигурни, че българите ще нападнат първи. Те не се и опитват да изпреварят врага, а дори нарочно изчакват той да направи първата крачка, с което сам да постави върху себе си образа на вероломен предател, нарушител на договореностите и агресор.

Българският план за войната против бившите съюзници предвижда генерално настъпление на всичките 5 армии по фронта без достатъчно голяма яснота какво ще се прави по-нататък. Идеята на Фердинанд е „да спласи съюзниците и да ги направи по-отстъпчиви” с тази демонстрация на военна мощ. Като изключим тази безпочвена наивност, необходимостта от незабавни офанзивни действия е породена донякъде и от факта, че София се намира само на 60 км от сръбската граница със струпаните по нея сръбски войски и при задаващата се война е по-изгодно да атакуваме първи и да водим офанзивни действия отвъд границата, отколкото дефанзивни зад нея и в опасна близост до столицата на Царството.

Пресеченият планински терен на Македония, Източна Сърбия и Западна България сериозно възпрепятства бързото настъпление и комбинираните действия на войските. Не съумяваме пренесем на този терен блестящите военни операции, проведени няколко месеца по-рано в откритите равнини на Тракия. Армиите са принудени да се разпръснат и да действат изолирано една от друга между планинските била и речните котловини. Пътищата са малко и тесни, което затруднява линейното придвижване на войските. 1-а армия трябва да настъпи към Княжевац и към Пирот; 3-а армия – също към Пирот, в района на който да се съедини с частите на 1-а армия; новосформираната 5-а армия трябва

да играе ролята на ос между 1-а и 4-а армия и да прикрива фланговете им; 4-а армия трябва да настъпи в района на Щип; 2-а армия трябва да атакува в Южна Македония в района на Гевгели и на Солун.

В крайна сметка трябва да се знае, че макар този план да е одобрен от Щаба на действащата армия, впоследствие висшето командване дори не се стреми да го изпълни така както е бил начертан.

Началото на войната

Още на 12/25 юни в София са получени сигнали за сериозни стълкновения между българи и сърби близо до Щип по поречието на река Злетовска. Българското правителство незабавно предупреждава Русия, че това може да предизвика война и че трябва да се сложи край на сръбските изстъпления над българското население, извършвани пред очите на българските войници в близост до българските позиции. Два дни по-късно ген. Иванов изпраща известие за сериозни проблеми и с гърците, които очевидно се опитват да провокират българската армия. Тези действия на сърби и гър-

ци могат лесно да се обяснят, тъй като двете държави се опитват да представят България като агресор и по тази причина всячески се стремят да предизвикат българите на фронта.

На 15/28 юни ген. Михаил Савов издава заповед на 17/30 същия месец 2-а и 4-а армии да предприемат офанзива, за да се покаже на бившите съюзници мощта на българската армия. Сърбите това и чакат и просто поставят дата на отдавна готовия Манифест за обявяване на война срещу Царство България. На 18 юни/1 юли българското правителство заповядва прекратяване на военните действия, но вече е твърде късно, тъй като Сърбия и Гърция са получили така дълго чакания повод и вече могат да започнат война против България.

Боевете при Брегалница

Най-важната позиция за отвоюването на окупираната от сърбите Македония се заема от 4-а армия, сформирана през отминалата зима. Тя е разгърната под формата на арка, като Щип се намира на върха ѝ. Това разположение прави фланговете ѝ уязвими и създава добри условия за вражески контраатаки, с които центърът ѝ да бъде обхванат и разбит.

Първите сражения избухват на 29-30 юни[□], при сблъсъка на българската 4-а армия със сръбските 3-а и 1-а армии плюс черногорската дивизия в района на р. Злетовска. Първоначално левият фланг на българската армия

напредва и с тежки боеве достига Вардар до село Удово. Центърът на 4-а армия обаче не успява да напредне и като цяло настъпателният план в този участък се проваля. Объркаността и нерешителността на София пропиляват първоначалния успех на фланговете.

Стихийното избухване на боевете и общото положение на фронтовете внася хаос в българския щаб и разстройва плановете и подаването на командите. Така например, министър-председателят Стоян Данев издава заповед ген. Михаил Савов да спре бойните действия, като това става на 1 юли. В същият този ден генералът получава втора заповед от цар Фердинанд с точно обратното нареждане – атаката да продължи. Настъпва момент на пълно объркване, в който никой не знае какво точно да прави.

На 3 юли цар Фердинанд уволнява ген. Савов, обвинявайки го за провала на офанзивата. В същия ден генералът се оказва уволнен за втори път – сега от Правителството, което го обвинява, че е заповядал офанзивата. Твърде вероятно е уволнението на ген. Савов да е предизвикано от провала на войските му, които е трябвало да донесат бърза победа, въпреки тежката и сложна ситуация на фронта.

На негово място като помощник-главнокомандващ (фактически главнокомандващ) е назначен командирът на 3-а армия ген. Радко Димитриев, който от е отявлен русофил. Този

ход представлява отчаян сигнал към Петербург с надеждата Русия да се намеси в събитията на страната на България. Командването на 3-а армия пък е поверено на отколешния любимец на цар Фердинанд ген. Рачо Петров.

Всички прекъсвания на бойните действия, противоречия в Щаба на действащата армия и промените във висшето командване имат не просто объркващ, а направо парализиращ ефект върху българските войски. Особено неприятна изненада за войниците от 7-а пехотна дивизия на 4-а армия е заповедта успешното им настъпление да спре и да се върнат на изходните си позиции. Тази маневра не само пропилява шансовете ни за победа, но и създава реална опасност за самите войници, поради близостта на предните сръбски редици. Поради множеството проблеми във високите ешалони на държавната власт и военното командване, загубите ни в първите няколко дни са тежки, а успехите – крайно незадоволителни.

Последвалите три дни на затишие дават време на сърбите и гърците да се възстановят от първоначалните български удари. През това време обаче те не прекратяват огъня по българските позиции, въпреки някои опити на български офицери да им обяснят, че атаката е започнала в резултат на грешка. Сърби и гърци дори си позволяват да нарушат основни военни правила и убиват неколцина български парламентъори с което разкриват истинската си хищническа

природа. Сред българските редици настава объркване, в следствие на което българската армия не успява бързо да възстанови първоначалния си ред и ритъм на действие. Една заблудена рота от 7-а дивизия дори е обкръжена и пленена от сърбите без бой.

Въпреки организационния хаос, първоначалните български атаки изтощават сериозно сръбската 3-а армия, поради което командващият я ген. Янкович моли главнокомандващия ген. Радомир Путник да му разреши оттегляне, но исканията му са отхвърлени. Путник заповядва на 3-а армия да се държи и да контраатакува. Когато българските атаки стихват на 1 юли, сърбите преминават в контранастъпление по цялата линия от Щип до Кочани и успешно изтласкват десния фланг на българската армия от р. Злетовска към р. Брегалница. Към 4 юли те вече са създали удобни условия да пробият българските позиции в близост до Горна Джумая (Благоевград). Ако това се случи, би означавало разгром на 4-а армия и отрязване на 2-а армия, която воюва с гърците на юг. Такъв развой на военните действия би означавал край на войната и сериозно българско поражение.

Друг основен фактор за сръбските успехи е мудността на 5-а армия или направо казано - пълното ѝ бездействие в северната част на фронта. Когато 4-а армия получава заповед за офанзива, 5-а армия не получава каквато и да било заповед за действие. Ген. Тошев моли командването в Со-

фия за разрешение да се придвижи с войските си към Македония в помощ на затруднената 4-а армия. В София обаче цари пълно объркване след първоначалните сблъсъци по фронта и пълна липса на някаква обща позиция по належащите въпроси, в резултат на което молбата му е отхвърлена. На следващия ден неочаквано ген. Тошев получава исканото разрешение да атакува. Когато атаката започва, също толкова неочаквано пристига нова заповед – офанзивата да бъде прекратена. В резултат на цялата тази немарливост от страна на Щаба, 5-а армия не успява решително да се включи в бойните действия и да облекчи положението на 4-а армия. На 8 юли тя отстъпва от р. Брегалница и боевете стихват. Загубите на 4-а армия са тежки, общо около 20 000 души, тежки са и загубите на сърбите: над 16 000 души, 3000 от които убити. Докато текат боевете около р. Брегалница, на юг българските войски търпят загуби от многократно превъзхождащите ги като численост гръцки въоръжени сили.

Отстъплението на българската 2-а армия

Още от самото начало положението на 2-а армия (в състав 3 пехотни дивизии и то наскоро попълнени от новобранци) е особено тежко, защото тя трябва да се изправи срещу почти цялата гръцка армия (9 пехотни и 1 кавалерийска дивизия), които имат смазващо числено превъзходство над нея, в съотношение повече от 3:1. Ос-

вен всичко друго българската 2-а армия е разтеглена на твърде широк фронт от Вардар до Струма. В този участък спорадичните сблъсъци и престрелки между български и гръцки войници започват още преди Първата Балканска война да е приключила и 2-ра армия да бъде прехвърлена там от Одрин, т.е. дори когато все още сме били формално съюзници, като провокациите от гръцка страна са едва ли не ежедневие.

На 26 юни 2-а армия получава заповед да унищожи разположените пред нея гръцки сили и да напредне към Солун, без командването да си дава някаква сметка, че това е далеч отвъд реалните възможности на 2-а армия, дори и ген. Иванов да разполагаше с повече и по-опитни войници. Въобще, при планирането на общата стратегия на българския щаб ген. Савов допуска много груба грешка като недооценява вражеските сили в този участък от фронта. Гръцките войски незабавно предприемат контраатака, разгръщайки силите си в център и две крила. Планът им предвижда посилен натиск от страна на центъра и лявото им крило, с цел да бъде отрязан пътя за отстъпление на българите към Струмица. И накрая, левият гръцки фланг е трябвало да се съедини със сръбския десен фланг, което практически би отрязало достъпа на българите до Македония.

Боевете започват на 30 юни по целия фронт. Гръцките бойни кораби започват да гърмят по българските

позиции до залива Орфанос. Десният фланг на българската армия е изтласкан под масивния натиск на гръцката армия. Разтеглена на фронт от близо 200 км и под напора на многократно превъзхождащия я противник, 2-а армия започва да отстъпва организирано на североизток от Солун, както и на север към левия фланг на българската 4-та армия при Струмица, отбраняваща се от контраатаките на сръбските войски и на свой ред нямаща възможност да окаже каквато и да било подкрепа на 2-а армия. Въпреки че българите предварително изграждат стабилни отбранителни позиции северно от Солун, съставени от траншеи със замаскирани по дължината им батареи с множество оръдия, включително и

пленени турски, в крайна сметка при започналото всеобщо отстъпление се налага те просто да бъдат изоставени.

Ген. Иванов отбелязва, че 4 юли е кризисен ден за армията му, не толкова заради материалните загуби, колкото заради психологическите удари. Виждайки броя на прииждащия противник и разбрали, че помощ няма да дойде от никъде, войниците осъзнават, че опасността да загубят е реална. В тази ситуация бойният дух не е на необходимата висота и единствен вариант на този етап остава стратегическото отстъпление. Командването решава да потърси по-изгодна позиция, където гръцката армия да бъде съкрушена, след като веднъж е отслабена от

разтеглянето на комуникационните и снабдителните си линии. Самото изтегляне на север от Кукуш протича с чести и кръвопролитни сблъсъци на ариергардите, в които българите дават тежки загуби – около 4000 убити и 2000 ранени. Въпреки тежката ситуация и в тези мигове българският войник демонстрира огромната си смелост и геройски защитава отстъпващите свои братя с цената на живота си. По този начин гръцката армия се сблъсква с един отчаян, но невероятно смел противник, който внушава респект и дори страх у гръцките войници и командири, въпреки несъмненото им числено превъзходство.

В този критичен момент, чак когато положението е на път да излезе от контрол, от София най-накрая се сещат да изпратят подкрепления, макар и скромни, на затруднената 2-а армия. Тези части обаче пристигат твърде късно и просто се присъединяват към всеобщото отстъпление на север. Тази маневра от своя страна започва да оголва левия фланг на 4-а армия и да я застава на свой ред да отстъпва, за да предотврати възможността от сръбски обход и врязване на вражеските войски в просеката между двете армии. Това отстъпление започва все повече и повече да накланя везните в полза на нашите противници.

Претърпените загуби и изтласкването на 2-а армия от гръцките войски се оказва най-сериозният неуспех за България във Втората Балканска война и най-големият успех на Гърция

и за двете войни. При тези боеве гръците взимат в плен около 6000 български войници и 130 оръдия. Но въпреки отчаяното си положение, българите не се дават без бой и всъщност цената на тази гръцка победа е доста сериозна – 8700 гръцки войници падат на бойното поле северно от Солун. Независимо от тежкото си положение, 2-а армия отстъпва организирано и запазва както бойния си ред, така и боеспособността си. С изтеглянето ѝ от Сяр и Драма обаче става ясно, че е дошъл краят на българските надежди за освобождаване на Егейска Македония. Бляновете на българските управляващи да сложим ръка на Солун, не само са една от причините за разрив в българо-гръцкия съюз и то още преди Първата Балканска война да е започнала, но и довеждат до тежкото положение на 2-а армия и загубата на българските етнически територии северно от града.

Българската „Вартоломеева нощ” в Солун

Това което провокира 2-а армия да атакува незабавно, всъщност е унищожаването на българския контингент в Солун от гръцките войски и установяването на пълен контрол над града от тях. На 30 юни в Солун се намира гръцката 2-а дивизия, заедно с около 2000 души критска жандармерия. Българските сили останали там се състоят от един – единствен батальон (3-и, от 14-и Македонски полк), който попада в пълна изолация и е изправен срещу противник с тотално чис-

лено превъзходство. Въпреки, че ген. Савов настоява да се изтеглят оттам поради неблагоприятното положение, Правителството в София настоява българските воители да останат в града, като един вид опит за изразяване и отстояване на българските претенции за Солун, без никой да се интересува от факта, че ако бъдат нападнати на българските воители няма да им остане друг избор освен да се бият до край и геройски да загинат. Изключено е било контингентът ни в Солун да се надява на евентуална помощ от базираната на североизток 2-а армия.

Българският батальон е нападнат веднага след като въоръженият конфликт между България и Гърция ескалира. В рамките на два дни – 30 юни и 1 юли 1913 г. се завързва кръвопролитен сблъсък по улиците на града. Българските части бързо свършват патроните си и нямайки възможност за презареждане продължават битката с байонетите си в опит да изтласкат многобройния противник. В същото време гърците не се поколебават да използват артилерия срещу българите без ни най-малко да държат сметка за това, че тя взима и много цивилни жертви, както и че води до множество разрушени сгради. В крайна сметка 237 български бойци загиват в тази кратка битка, а над 200 са ранени. Останалите живи са пленени от гръцките воители части. По време и след схватката гръцките воители пленяват и убиват значителна част от българските жители на Солун. Всички тези герои и мъченици загиват с ясното съз-

нание, че каузата им е справедлива и че макар и оставени сами срещу гръцките воители, те изпълняват синовния си дълг към Майка България и към своите предци, завещали им българската кръв и българското национално самосъзнание.

Гръцките загуби по време на клането са незначителни – 18 убити и около 30 ранени. Това се дължи на коварната тактика на гърците, които удрят неочаквано и без предупреждение разпръснатите из града български бойци. С кървавата баня в Солун и с изтласкването на 2-а армия на север, Гърция без особени усилия успява да сложи ръка върху всички спорни територии, а освен всичко друго се създават и благоприятни условия за нахлу-

ване още по на север, включително и в старите предели на Царство България.

Българите в отстъпление и отбрана

В същото време положението на 4-а армия в Македония продължава да бъде тежко и под напора на сръбските армии тя е принудена да изостави първоначалния успех на войските от левия си фланг и да предприеме отстъпление по целия си фронт. Така че около 7 юли ситуацията според ген. Димитриев е „съвсем близо до катастрофа”, поради което той заповядва и на двете армии да отстъпят до старите граници на България, за да прикрият взаимно фланговете си. Десният фланг на 2-а армия така или иначе е изтласкан след сблъсъците около Дойран на 7 юли и е принуден да отстъпи. Същото правят и останалите части на армията, изтегляйки се по долината на Струма към Горна Джумая (Благоевград). В това време гърците влизат в Струмица, а след няколко дни (11 юли) се съединяват със сръбските войски в Македония. Напредването им на север по долината на Струма продължава до 24 юли когато достигат Кресненското дефиле и до там инерцията им свършва. Оказва се, че това е максималната дистанция, до която могат да се разтегнат снабдителните и комуникационните им линии, а също така и че войската осезаемо се уморява както от постоянните сражения, така и от ускорения марш.

В другия участък на Южния те-

атър на бойните действия, гърците се справят доста добре и бързо напредват. На 11 юли гръцкият флот превзема пристанището на Кавала, а впоследствие и целия град. На 19 юли гърците влизат в Неврокоп и 2-а армия се връща на старата българска граница. На 25 юли гръцкият флот превзема и Дедеагач, с което българите окончателно са отрязани от Егейско море.

В центъра българската 5-а армия най-накрая получава адекватни заповеди и провежда успешни настъпателни действия срещу сръбските сили в района на Кюстендил, но те така и не са доразвити поради разбиването и отстъплението на 2-а армия, както и заради големите затруднения на 4-а. Така въпреки успешното си напредване, 5-а армия е принудена на 6 юли да се изтегли обратно на старата граница, за да пази района на Кюстендил и югозападните подстъпи към София. 5-а армия заема отбранителна позиция и остава на това място до края на войната. Сръбската 1-а армия прави известни опити да пробие българската отбрана, но те са осуетени без проблеми и положението в този участък на фронта остава статично. Нито там е съсредоточено някакво основно усилие на сръбските удари, нито е необходимо там да стои цяла бездействаща българска армия, чийто сили (или поне част от тях) можеха да помогнат на затруднените 2 армии на юг.

На север 3-а армия започва офанзива на 7 юли, настъпвайки разделена на две основни групи към Пирот

и в перспектива – към Ниш, с цел да прекъсне жп връзката със Скопие. Настъплението на 3-а армия започва да застрашава Пирот, като същевременно се появява реална опасност от сериозно разкъсване на сръбските връзки и комуникации в района. В отговор на това ген. Путник спешно започва да прехвърля части от Южната група, които да отбраняват подстъпите към Пирот. Тези подкрепления успяват да предотвратят българската заплаха надвиснала над Пирот, но за сметка на това редиците на сръбските 1-а и 3-а армия оредяват, което отслабва натиска им спрямо българската 4-а армия, така че не се стига до сръбски пробив на българските позиции. Българската 3-а армия предприема още няколко атаки към Пирот до 23 юли, а след това се връща обратно, заемайки отбранителни позиции със същия мотив като при 5-а – да охранява подстъпите към София, защото тя се намира само на 60 км от границата. Позициите на българската армия там са достатъчно силни, за да парират всеки възможен сръбски удар по това направление към столицата, но по този начин и 3-а армия с нищо не допринася за първоначалните настъпателни планове на българския щаб в тази война.

В най-северната част на фронта българската 1-а армия започва своята офанзива на 4 юли. В кратко време и след тежки боеве тя превзема сръбския град Княжевац и се приготвя за настъпление на юг към Пирот. Въпреки че загубите от битката при Княжевац са минимални (280 убити и 800

ранени) и изгледите за успех на тази маневра са доста добри, още на следващия ден щабът в София нарежда на 1-а армия да се върне обратно към старата граница. Появява се идея сред висшите офицери 1-а армия да бъде включена в битките на Македонския фронт. Това решение проваля успешното до момента българско настъпление и води и до загуби в процеса на изтеглянето на българските войски, защото когато те се евакуират от Княжевац в изпълнение на получената заповед, сръбските войски не спират да ги атакуват и преследват. На 17 юли след като се връща обратно в пределите на България, 1-а армия започва прехвърлянето си на юг, с което Северозападната част на страната се оголва за сръбската и румънската армии.

Към средата на юли настъпва умора от войната и в двата лагера. Желанието за воюване и инерцията, набрана през миналата есен, вече съвсем са се изпарили. В отделни части на фронта се правят неофициални опити от обикновени войници и от двете страни за договаряне на поне временно прекратяване на огъня помежду им, като всички тези случаи остават ненаказани от офицерите. Такива настроения вече са завладели дори и част от генералитета. В телеграма от юли 1913, главнокомандващият 2-а сръбска армия ген. Степанович пише: „Прочетох доклада Ви за загубите от нощта на 10 срещу 11-и този месец със свито сърце, защото тези жертви са безсмислени при липсата на нужда от подобни бързи и рисковани действия. Препоръч-

вам за в бъдеще разумното опазване на въоръжените сили и включването им единствено в крайно наложителни ситуации в интерес на кампанията.”

През втората седмица от войната българските позиции са укрепени и стабилизирани. Въпреки че армиите ни отстъпват значителни територии в Македония, те все пак продължават да се бият като непокътнати и ефективни бойни съединения, а линиите им за снабдяване и комуникация остават стабилни. Въпреки, че българското настъпление в северната част на фронта спира и започва сръбско контранастъпление, скоро и то е прекратено, като линията на фронта остава приблизително същата. Инициативата все повече и повече преминава в ръцете на българите и за един миг е изглеждало, че дори първоначалните грешки на политиците и висшето командване няма да се окажат фатални и българската армия ще нанесе поражение на своите довчерашни съюзници, желаещи да заграбят колкото се може повече територии населени с наши единородни братя. Неслучайно българите запяват по браните полета марша „Съюзници – разбойници”.

Румънската интервенция

В този миг се случва едно събитие предопределило до голяма степен изхода на войната. На 10 юли в България нахлуват румънските разбойници (от румънски: *găzboi* - война, *găzboinic* – войник). Срещу тяхната близо половин милионна армия, разполагаща

със 126 полски, 15 гаубични и 3 планински батареи (повечето производство на Круп), в този критичен момент България не е в състояние да противопостави абсолютно нищо. Румънският 5-и корпус под командването на ген. Йоан Кулчер (80 000 души) минава сухопътната граница и окупира Южна Добруджа до линията Тутракан-Балчик – територията за която румънците претендират като „компенсация” за придобитите от българите територии след успехите по бранните полета по време на Първата Балканска война. Кавалерийските части на корпуса достигат до Варна, но скоро след това се връщат обратно, след като установяват отсъствието на каквато и да било българска съпротива. Четири дни по-късно, 250 000-ната румънска Дунавска армия под командването на престолонаследника принц Фердинанд прекосява Дунава при Оряхово и Никопол. Решението на българския щаб е просто да не прави нищо срещу румънските войски, оставяйки българските армии на досегашните им позиции. Без да срещат никаква съпротива по пътя си румънските бойци се разделят на две части, едната се насочва към Враца и Фердинанд (днешният Монтана), а другата навлиза в Искърското дефиле

в посока към София. Части от кавалерията на тези две групи се разпръсват в различни посоки из Западна България.

Това румънско нахлуване през Дунав е практически решаващият момент във войната. Преди румънската интервенция българите вече са успели да стабилизират позициите си срещу сърбите и гърците и подготвят контраофанзивата. Но с разположението на всички армии на запад и на югозапад българите няма как да спрат румънското напредване в сърцето на страната, заплашващо дори и откритата столица. На 23 юли предните части на румънската кавалерийска дивизия достигат до село Враждебна, намиращо се само на 10-тина километра от София. А това вече означава не само,

че те могат да превземат столицата, но и да излязат в тила на 3-а армия, която в този момент се сражава срещу сърбите. На 25 юли румънските войски се срещат със сръбските при Белоградчик и с това Видин остава изолиран. Паралелно с настъплението на пехотата румънците използват и авиация за разузнавателни цели. Пилотите им правят фотографии от въздуха и също така хвърлят листовки над София. Макар че вражеските самолети не бомбардират града и не причиняват никакви физически щети, самото им присъствие се приема от обществото като психологически удар и сериозна заплаха. Въпреки всичко, духът на българите не е сломен и сред част от цивилното и немобилизирано на фронта мъжко население се заражда желанието да бъде наказан румънският агресор,

като румънските войски дават жертви в схватки с цивилни български мъже, презрели страха от смъртта и посветили се на защитата на честта на род и Родина. Интересен факт е, че загубите които понася румънската армия в тази кампания са доста сериозни. Поради лошата организация и плачевните условия, в румънската армия избухва холерна епидемия, а щом войската доближава Балкана, доставките на храна и лекарства през понтоните над Дунава се забавят и дори напълно спират. В резултат на това загиват 6000 румънци, съвсем недокоснати от вражески щик или патрон. По-късно, завърналите се болни войници разпространяват холерата и сред румънското цивилно население.

Турците се връщат в Одрин

Макар и победена в Първата Балканска война, значително изтощена от понесените загуби и младотурската революция, Османската империя все пак е в състояние да мобилизира наново значителни сили и да ги хвърли за възвръщане на част от загубените територии. Мотивацията сред младотурците и Енвер бей става още по-голяма когато виждат колапса на Балканския съюз и най-вече тежкото положение на България, за сметка на която ще стане предстоящото възвръщане на териториите. На 12 юли общо 250 000 турски войници тръгват безпрепятствено от Галиполи и Чаталджа, позициите до които, отсъстващата в момента българската армия ги е изтласкала в миналата война. Те

преминават линията Мидия-Енос разделени на 4 армии (1-а Османска армия разположена на изток, тръгва от Чаталджа, 4-а – от Галиполи, а 2-а и 3-а действат между тях). Главнокомандващ на османските сили е Ахмет Иззет паша.

Българските войски са напуснали Източна Тракия още през пролетта и са съсредоточени далеч на запад на сръбския и на гръцкия фронт. Единствено в Одрин е оставен малък гарнизон от 4 000 души под командването на майор Вълко Велчев. Тази българска част не получава заповед да остане и да брани града до последния боец и успява с кратки ариергардни боеве да се изтегли невредима. В това време османските войски пристигнат и окупира отново вече изоставения град. Одрин е превзет без нито един изстрел. Контрастът със събитията разиграли се около крепостта само преди няколко месеца е поразителен.

Части от османските войски продължават и на север от Одрин, прекосявайки старата българо-турска граница. Започва османско настъпление към Ямбол, което създава паника сред българското население, като част от българите бягат към планините на север. Само преди 9 месеца българската армия е била пред портите на Истанбул, а сега вече турците нахлуват в България. Главната им стратегическа цел – да си върнат територията до старата граница, явяваща се необходимият хинтерланд на столицата им, плюс Одринската крепост за надеждна защита

на тези територии е вече постигната. Под натиска на Великите сили, а и на несигурното положение вътре в страната след младотурската революция, турците се изтеглят от старите предели на България и военните действия на този фронт приключват.

Това обаче не означава край на действията на османските войски, които се заемат с извършването на геноцид срещу българското население в Одринска Тракия. Според акад. Любомир Милетич случилото се в Одринска Тракия по време и малко след Междусъюзническата война „надминава по ужас най-ужасните масови избивания, на които българщината е била подлагана дори и в историческото Баташко клане”. Ужасяващата и целенасочена политика на обезбългаряване на Одринска Тракия, проведена от Османската империя, е свързана с разорението и изстреблението на българите в региона. Според независимата международна Карнегиева комисия избитите българи са около 50 – 60 000 души, т.е. около 20% от цялото българско население на областта. Заради нечовешката жестокост на османците, бягайки от развилнелите се зверове, над 250 000 българи напускат завинаги бащините си огнища и се заселват в границите на Царство България. Картината на османския геноцид над българите е ужасяваща и едва ли е по силите на цивилизован човек да си представи всички извършени мерзосоти и престъпления.

Кръвопролитията при Калиманци

На фона на общата безизходница успешните отбранителни действия против сръбската офанзива донякъде окуражават българския щаб, а фактът че вече са изтласкани почти до старите граници мотивира войниците да ги отбраняват още по-упорито. Но вражеските атаки не спират. В проливен дъжд, на 18 юли сръбската 3-а армия, заедно с черногорската дивизия атакуват българските позиции при Калиманци (в Североизточна Македония). Достигайки на десетина метра от българите, сърбите опитват с мятане на ръчни гранати да ги изтласкат от позициите им. Българските редици обаче остават стегнати и не отстъпват. На някои места от фронта българите целенасочено оставят сърбите и черногорците да се приближат съвсем близо, поддържайки нарочно максимално слаб огън на тези позиции, което мотивира врага да се насочи именно натам. Достигайки до самите траншеи сърбите са посрещнати от гора от насочени към тях български щикове и след жестоки кръвопролитни ръкопашни боеве врагът е обърнат в бяг. Българските атаки „на нож” смразяват за втори път след 1885 година кръвта на сръбските войници, които в паническото си бягство често загиват по нелеп начин и напълно разстройват бойния си ред. На други позиции от фронта българската артилерия също се оказва изключително ефективна в спирането на сръбските атаки. В щиковите боеве при Калиманци и под яр-

остния артилерийски обстрел и двете страни дават близо по 3000 убити и по около 5000 ранени. Сблъсъците на това място продължават чак до края на войната когато започват преговорите за примирие. В крайна сметка българите печелят важна дефанзивна битка, удържайки срещу врага позициите си около Калиманци до край и не давайки възможност на сърбите да нахлуят в старите предели на България и да се съединят с гръцките войски в долината на Струма. Противното би било катастрофално и за 4-а и за 2-а армия, и би довело до далеч по-тежки последици и загубата на още територии, населени с българи. Победните защитни боеве на 2-а и 4-а армии заедно с офанзивите на 1-а и 3-а укрепват целия западен фронт и успешно прикриват подстъпите към София и към всички стари български предели от сръбската инвазия. От юг обаче гръцката офанзива продължава.

Блокирането на гръцката армия в Кресна

Дефанзивните победи срещу сърбите дават възможност на българския щаб да предприеме контраофанзива на гръцкия фронт. Достигайки Кресненското дефиле гърците достигат и предела на логистичните си възможности и губят първоначалната инерция на своето настъпление. На 25 юли започва придвижването на части от 1-а армия от северозапад в подкрепа на 2-а армия на юг. На 29 юли южно от Рила българите атакуват гръцките войски, центърът на бълга-

рите задържа гръцкия, докато левият и десният фланг бързо изтласкват враговете на юг по долините на Струма и Места. Това бързо напредване на двата фланга създава чудесна възможност те да тръгнат един срещу друг и съединявайки се да поставят гръцката армия в пълно обкръжение и практически пред капитулация или дори пред възможността от поголовно изстребление. Виждайки изпадналата в безнадеждно положение армия, гръцкия крал Константин, който до преди този момент не иска и да чуе за мир преди войниците му да са влезнали в София, заповядва на Елевтериос Венизелос спешно да телеграфира до Букурещ и да иска незабавно примирие, чийто условия в последствие ще се уговорят. Гръцката армия е поставена на колене и българският войник отново доказва на Европа и света, че за него няма непреодолими препятствия или непобедими противници. Въпреки благоприятната възможност гръцката армия да бъде тотално унищожена, с оглед на факта, че османците и румънците действат необезпокоявано в българския тил, нашето правителство се съгласява да сключи предложеното примирие.

Обсадата на Видин

Прехвърлянето на българската 1-а армия на юг към Македония оголва северната част на фронта и дава възможност на сръбската 2-а армия да напредне в Северозападна България. След като безпрепятствено влизат в

Белоградчик, сърбите се насочват към Видин и го обсаждат. Градът разполага със стабилна фортификация, но за охраната му българската армия е оставила едва 7 пехотни роти, които заедно с милицията в града са всичко 5 700 души, разполагащи само с 16 остарели оръдия. В същото време от другата страна на Дунав при Калафат се извършва концентрация и на румънски части, с което градът е напълно обкръжен и изолиран. На 29 юли сърбите подлагат на артилерийски обстрел Видин, но не им се отдава да го превземат с пехотни щурмове. Защитниците на града геройски успяват да го удържат до 31 юли когато се сключва примирието и така града остава в български ръце. Защитата на Видин е поредната славна страница от българската военна история и е показателна както за изключителните качества на българския войник, така и за факта, че, макар и в тежко положение и обкръжена от врагове, българската армия не е била победена и все още е могла да нанася смъртоносни удари. Действията при Видин разкриват и множество слабости в действията на сръбската армия, а и на румънските войски, които въпреки огромното си числено преимущество не успяват да превземат важното дунавско пристанище. Тези слабости биха могли да бъдат използвани от българската армия и тя реално е имала шанс да победи алчните си съседи, но не и във война в която се изправя сама срещу всички тях едновременно. Всъщност именно атаката от всички страни и липсата на адекватна международна подкре-

па за българската кауза са основните причини за решението да се седне на масата за преговори и да се съгласим да подпишем примирие в Букурещ. Българските политици, а и част от генералитета, решават, че е по-добре да сложим край на военните действия и да свием бранните знамена за по-добри дни, които е изглеждало, че скоро ще дойдат. И действително българите се оказват прави. Съвсем скоро в кървавите, но славни, дни на Първата световна война нашите войски ще вземат реванш на бойното поле от сърби, румънци и гърци.

Мирните договори

Примирието между България от една страна и Сърбия, Гърция, Черна гора и Румъния от друга е сключено на 18/31 юли 1913 година в Букурещ. 10 дни по-късно е подписан официално и мирният договор с който завършва войната между балканските християнски държави. Според член 2 от договора от 28 юли/10 август 1913 година България отстъпва на Румъния територията на север от линията Тутракан – Еркене. Освен това, България трябва да разруши крепостите си в Русе и Шумен. Според член 3 границата между България и Сърбия е от връх Патарица по старата българо-османска граница и вододела между Вардар и Струма до планината Беласица, където ще стига до новоустановената българо-гръцка граница. Според член 5 българо-гръцката граница ще започва от Беласица по билото на планината, ще преминава през Ченгел – чак до

устието на Места, като България се отказва от претенции върху остров Крит. Българската армия се задължава да се демобилизира на следния ден след подписването на договора. Така Букурещкият мирен договор се превръща в крушение на надеждите на поколения българи всички наши сънародници на Балканите да заживеят в една държава и тази държава да е България. Попарени са надеждите на стотиците хиляди българи сражавали се храбро по бранните полета в защита на еднокръвните си братя и сестри в Тракия и Македония. Унижението и горчивината оставят траен отпечатък върху милиони българи, но те продължават да носят в сърцата си надеждата, че ще дойде нов ден, ден на справедливост и тогава българската армия ще накаже коварните съседи. Териториалните придобивки на България след Букурещкия мирен договор в сравнение с положението отпреди 1912 година се състоят основно от земите на Пиринска Македония.

Османската империя не участва в Букурещката конференция и следователно България продължава да се намира в състояние на война с нея, което е използвано от османците като оправдание за продължаващия геноцид срещу българското население в Одринска Тракия. Преговорите с Османската империя стартират едва след подписването на Букурещкия мир и завършват чак на 16/29 септември 1913 година, когато в Цариград е подписан мирен договор между двете страни. Решено е границата да мина-

ва по река Резовска, после по старата граница на 2 км от Свиленград, по река Арда, по река Марица до устието ѝ. В крайна сметка България запазва територията между реките Места и Марица (Беломорска Тракия) с градовете Гюмюрджина, Ксанти и Дедеагач. Клаузите на договора включват още и уреждане на множество имотни и други юридически въпроси, които и до днес представляват нерешен проблем между Република България и Република Турция. Най-болезнен за нас българите е въпросът с обезщетяване на тракийските българи, който макар да е международен, остава нерешен.

Заключение

След подписването на Букурещкия и Цариградския мирни договори идва краят на една кратка, но много кървава и злочеста за нас българите война. Макар всячески да се опитват да избегнат конфликта, нашите политици и военачалници в крайна сметка са въввлечени в него и са пропилены плодовете от паметните български победи по време на Първата Балканска война. Междусъюзническата война не само заздравява позициите на Османската империя, която е била застрашена от окончателно прогонване от Балканите, но и създава една взривоопасна обстановка, в която повечето балкански държави са се облагодетелствали за сметка на България, която макар временно да се е примирила, не е забравила обидата и се готви за разплата. По този начин недалновидните действия и прекомерните амбиции на сърби, гърци и румънци създават ус-

ловия за нов военен конфликт на Балканите, който ще се разгори с пълна сила в годините на Първата световна война.

Много често български историци, политици и общественици са наричали Междусъюзническата война Първа национална катастрофа. Не бива обаче да забравяме, че въпреки всичко ние излизаме от Междусъюзническата война с 23 187 кв.км. нови територии, населени с около 400 000 българи. Свободата на всеки шест новоосвободени наши братя и сестри коства живота на 1 български войник, което е показателно за изключителната саможертва на българската армия, поднесла целия си живот в служба на Родината и на българския народ. Тази саможертва не бива да бъде забравена! Макар да са унижени и ограбени от двата мирни договора, българите не са пречупени. Нашият устрем ще си проличи още в първите дни от включването ни в Голямата война (Първата световна война). Колкото и големи да са негативите, които претърпяват България и българското общество в резултат на Междусъюзническата война, ние трябва да помним героичните постъпки на българските войници и офицери на фронта, които макар и обкръжени от всички страни не се предават и се борят до сетен дъх за Майка България! Техният подвиг, техният пример, тяхната саможертва трябва да стане наша пътеводна светлина и в днешния все по-динамично развиващ се свят трябва да помним, че националните интереси са над всичко останало!

В история рядко има „ако“. По тази причина няма нужда да умува-

ме какво би станало ако заповедите на висшето командване бяха по-адекватни, ако позицията на Царя и Правителството бяха по-съгласувани или ако бяхме избрали да ликвидираме гръцките и сръбските въоръжени сили с цената на румънска окупация на София. Важното е да помним, че десетките хиляди български бойци дадоха живота си за своята Родина и за своя народ и не преклониха глава пред многократно превъзходящия ги противник. Впечатляваща е онази сила на духа, проявена от българските командири, полеви офицери и войници, които устояват срещу армиите на всички балкански държави взети заедно и не само не губят битката за нашата държава, но дори съумяват да уплашат толкова враговете, че те да позволят българско разширение в Пиринска Македония и Беломорска Тракия. В крайна сметка, въпреки всичко България устоя на това върховно изпитание и преклонението ни към българските воители, извършили неописуем подвиг ще бъде вечно!

Поклон пред стотиците хиляди мъченици, прогонени от бащината си, българска земя и заселили се в Свободна България!

Дълбок поклон пред вас, безсмъртни герои, показали по бранните полета, че българинът знае как да мре и никога не се предава, дори и сам срещу всички!

Поклон пред стотиците хиляди мъченици, прогонени от бащината си, българска земя и заселили се в Свободна България!

Дълбок поклон пред вас, безсмъртни герои, показали по бранните полета, че българинът знае как да мре и никога не се предава, дори и сам срещу всички!